

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.13

КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Руслан БЛОКІНЬ,
кандидат юридичних наук,
Національна академія внутрішніх справ

SUMMARY

Grounded feasibility study of the essence of criminal procedural responsibilities in the light of legal liability. Was investigated the opinions of scientists who examined the matter of legal and procedural criminal responsibility. Overview and analysis of Different approaches to the nature of the legal and criminal procedural responsibility were overviewed and analyzed.

Key words: legal liability, criminal liability, negative liability, punishment, measures of procedural compulsion.

АНОТАЦІЯ

Обґрунтовано доцільність дослідження сутності кримінальної процесуальної відповідальності крізь призму юридичної відповідальності. Розглянуто позиції вчених, які вивчали проблему юридичної та кримінальної процесуальної відповідальності. Узагальнено й проаналізовано різні підходи щодо сутності юридичної та кримінальної процесуальної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, негативна відповідальність, покарання, заходи процесуального примусу.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є одним з елементів механізму дії права. Вона є засобом забезпечення дотримання вимог закону. Тому дослідження цієї проблеми завжди привертало увагу науковців. Однак учені відмічають, що немає жодного питання в праві, яке було б настільки дослідженим, заплутаним і водночас актуальним, як поняття «юридична відповідальність» [1, с. 16]. Кримінальна процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. За відсутності єдиної загально визнаної концепції розуміння юридичної відповідальності на загальнотеоретичному рівні позиції вчених-процесуалістів щодо розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності також суттєво різняться.

Стан дослідження. Проблема юридичної відповідальності не є новою для вітчизняної науки. Вона була досить актуальною в наукових колах із середини 1960-х до 1990-х років. Юридичну відповідальність учені досліджували як на рівні теорії права (наприклад, О.С. Іоффе, О.Е. Лейст, М.С. Малєїн, П.О. Недбайло, І.С. Самощенко, М.С. Строгович, М.Х. Фарукшин), так і окремих галузевих наук, зокрема й кримінального процесу (наприклад, Г.Н. Ветрова, З.Ф. Ковріга, П.С. Елькінд, І.Л. Петрухін, В.М. Корнуков). Праці цих авторів заклали фундамент подальшого дослідження проблеми юридичної відповідальності.

На сучасному етапі розвитку правової науки інтерес до юридичної відповідальності не зник. Це питання продовжують розробляти як на рівні теорії права (зокрема, М.В. Вітрук, О.В. Іваненко, А.О. Осауленко, Д.А. Ліпінський, В.М. Маліновська, О.Ф. Скакун, Р.Л. Хачатуров),

так і в галузі кримінального процесуального права (наприклад, Л.В. Гаврилук, А.В. Мурзановська, О.М. Овчаренко, Л.Д. Удалова та О.Ю. Хабло).

Вказані науковці зробили суттєвий внесок у розробку проблеми юридичної чи кримінальної процесуальної відповідальності. Проте у вітчизняній науці на сьогодні немає єдиного загально визнаного підходу до розуміння сутності термінів «юридична відповідальність» або «кримінальна процесуальна відповідальність». Існує безліч позицій, концепцій, підходів. Так, О.М. Овчаренко зауважує: «Часом у деяких аспектах різноманітні підходи до визначення сутності юридичної відповідальності не лише відрізняються, а навіть суперечать один одному, взаємно виключають одне одного [1, с. 24]. Такий стан невизначеності негативно впливає на розвиток наукових поглядів в окремих галузях права, шкодить як правозастосовній, так і законодавчій діяльності. Адже в юриспруденції термінологія є важливою складовою юридичної техніки.

Тому **метою статті** є узагальнення й аналіз різних позицій учених щодо розуміння сутності юридичної або кримінальної процесуальної відповідальності, обґрунтування власної точки зору на вказану проблему.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зауважити, що юридична відповідальність традиційно розглядалася як реакція, наслідок, відповідальність за вчинене правопорушення (негативна юридична відповідальність).

Однак із середини 1960-х років учені-юристи почали наголошувати на доцільності виокремлення позитивної юридичної відповідальності. Одними з перших на це питання звернули увагу В.Г. Смірнов, П.О. Недбайло та М.С. Строгович. Зокрема, В.Г. Смірнов висунув тезу, що

правова відповідальність існує також під час здійснення дозволених, а тим паче прямо передбачених законом діянь. На думку вченого, про поняття правової відповідальності, як і про поняття відповідальності в загальносоціальному плані, слід говорити в двох аспектах: про відповідальність як встановлений у законі обов'язок вчиняти дії та про відповідальність як обов'язок, що виникає внаслідок правопорушення й зводиться до відновлення шкоди, заподіяної цим посяганням [2, с. 21, 78].

Таку ідею підтримали і теоретики права, і вчені окремих галузевих наук. Зокрема, П.О. Недбайло відмічав, що основну увагу варто приділяти активній діяльності, яка полягає в самостійній та ініціативній діяльності в межах правових норм. Тому відповідальність виникає вже тоді, коли особа починає виконувати свої обов'язки, а не лише тоді, коли вона їх не виконує чи починає діяти всупереч їм. Тому без дослідження «позитивної» відповідальності не можна зрозуміти також відповідальність «негативну» [3, с. 51–52].

У подальшому ця ідея почала активно обговорюватися ученими-правознавцями. Вона знайшла як своїх прихильників, так і критиків. На сьогодні погляди вчених розділилися. Найбільшого визнання отримали два підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності: 1) юридична відповідальність розглядається в її негативному аспекті (як реакція, наслідок, покарання, санкція «за» вчинене правопорушення); 2) юридична відповідальність розглядається як із позитивної, так і з негативної сторін.

Для юриспруденції в цілому та кримінальної процесуальної науки зокрема важливо визначитися з розумінням відповідальності в її ретроспективному (негативному) аспекті. Адже термінологія є важливим елементом як нормотворчості, так і правозастосовної діяльності.

Отже, прихильниками того, що юридична, або кримінальна процесуальна, відповідальність може бути лише відповідальністю «за» вчинене правопорушення, є С.С. Алексєєв, С.Н. Братусь, В.М. Ковальов, В.М. Корнуков, О.Е. Лейст, М.С. Малєїн, О.М. Овчаренко, І.Л. Петрухін, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, П.С. Елькінд.

Проте думки цих учених щодо характеристики сутності юридичної відповідальності дещо різняться. Є пропозиції розглядати сутність ретроспективної юридичної відповідальності як покарання, додаткове юридичне зобов'язання, реалізацію санкції, застосування заходів державного примусу, примусове виконання обов'язку, праводіносини, обов'язок відшкодування, обов'язок перетерпіти позбавлення, зазнання втрати благ, обов'язок дати звіт, реакцію суспільства на правопорушення, оцінку (осуд). Таке різноманіття позицій обумовлює необхідність їх детального аналізу.

Так, окрема група вчених вважає, що юридична відповідальність – це покарання. Зокрема, М.С. Малєїн стверджує, що сутністю відповідальності, її невід'ємною ознакою є покарання правопорушника [4, с. 36]. В академічному «Словнику української мови» визначено, що під покаранням прийнято розуміти засіб впливу на того, хто вчинив який-небудь злочин, мав якусь провину [5, с. 16], а кара – це відплата за що-небудь (раніше вживався також термін «кара на горло» – страта). Тобто покарання – це фактичне зазнання різних позбавлень, обмежень особистого, організаційного чи майнового характеру. Покарання має закріплюватися в нормах права, що відповідає принципу *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* (немає злочину без закону, немає кари без закону).

У теорії кримінального процесу подібну позицію висловлює В.М. Корнуков, який вважає, що кримінальна процесуальна відповідальність виражається в покаранні особи

за невиконання кримінальних процесуальних обов'язків. Вона може виявлятися в таких формах: 1) накладення грошового стягнення; 2) звернення встановлених сум у дохід держави; 3) позбавлення учасників процесу та інших осіб певних прав; 4) накладення на них додаткових обов'язків; 5) застосування заходів громадського впливу [6, с. 10–11].

Водночас не всі науковці підтримують таку позицію та звертають увагу на те, що не можна ототожнювати юридичну відповідальність і покарання.

На користь таких поглядів учені, як правило, наводять думку, що якщо під юридичною відповідальністю розуміти покарання, то це передбачає фактичне зазнання цього покарання. Хоча в більшості випадків юридична відповідальність справді полягає в зазнанні правопорушником обмежень особистого, організаційного чи майнового характеру, в окремих випадках юридична відповідальність може об'єктивно виникнути, проте не буде реалізована чи то на підставі визначених у законі випадків звільнення від відповідальності (особа вчинила правопорушення, однак не несе покарання), чи то внаслідок правозастосовних помилок (під час притягнення до відповідальності особи, яка не вчинила правопорушення) [7, с. 44–45].

Ми поділяємо думку, що недоцільно ототожнювати відповідальність і покарання. Адже в кримінальному провадженні метою застосування кримінальної процесуальної відповідальності є не стільки покарання особи за невиконання процесуальних обов'язків, скільки забезпечення дієвості кримінального провадження.

Досить часто юридичну відповідальність характеризують як захід державного примусу. Це обумовлюється тим, що будь-яке право потребує заходів забезпечення дієвості його норм. Як відмічав М.В. Вітрук, право без охорони й захисту втрачає свій сенс. Це аксіома буття, функціонування права [7, с. 45].

Прихильниками такого підходу є І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин, які вважають, що юридична відповідальність – це державний примус до виконання вимог права. На думку згаданих науковців, зміст ретроспективної відповідальності показує, що в підсумку вона полягає, з одного боку, у примушуванні порушника певним соціальним утворенням (суспільством, державою) до дотримання відповідних соціальних норм, які відповідають їх інтересам, а з іншого – у підпорядкуванні порушника цьому примусу, зазнанні його [8, с. 11]. Далі вчені відмічають, що сам факт виконання обов'язку під примусом всупереч волі є, безперечно, позбавленням для порушника, несприятливим наслідком його протиправної поведінки [8, с. 59]. На думку С.М. Братуса, примус до виконання обов'язку – це вже покарання [9, с. 90].

Тобто згідно з наведеними позиціями юридична відповідальність є засобом забезпечення дотримання вимог закону та полягає в примусовому виконанні покладених на особу обов'язків.

Ця точка зору заслуговує на увагу, проте є також спірною. Адже слід враховувати, що не всі заходи примусового характеру застосовуються як наслідок порушення вимог норм права. Заходи примусу є різними. Зокрема, у кримінальному процесі заходами примусового характеру є як привід, накладення грошового стягнення, так і примусове затримання, взяття під варту чи поміщення до відповідного медичного закладу. Однак не всі ці заходи процесуального примусу є заходами кримінальної процесуальної відповідальності.

Тому І.Л. Петрухін вважає, що коло заходів процесуального примусу, які пов'язані з кримінальною процесуальною відповідальністю, є дещо вужчим. Учений стверджує,

що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів – це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [10, с. 61].

Досить часто сутність юридичної відповідальності розкривається з використанням терміна «обов'язок»: обов'язок зазнавати позбавлень, примусове виконання обов'язку, обов'язок дати звіт [11, с. 178–184].

На думку О.Ф. Скакун, юридична відповідальність – це «передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника зазнавати примусового державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного й майнового характеру в правовідносинах, що виникають між ним і державою з факту правопорушення» [12, с. 642].

У теорії кримінального процесу така точка зору також є актуальною. Зокрема, П.С. Елькінд вважає, що відповідальність – це реальне покладення на правопорушника додаткового кримінального процесуального обов'язку, позбавлення його тих чи інших процесуальних прав або ж і покладення додаткового обов'язку, і позбавлення відповідних процесуальних прав [13, с. 96]. Я.О. Мотовіловкер також стверджує, що процесуальна відповідальність – це обов'язок суб'єкта кримінального процесу перетерпіти передбачені кримінальною процесуальною нормою несприятливі наслідки за допущене правопорушення [14, с. 60].

Дійсно, обов'язок є важливим елементом під час характеристики кримінальної процесуальної відповідальності. Однак слід зауважити, що відповідальність є ширшим поняттям, ніж обов'язок. Відповідальність охоплює не лише обов'язок у «статичній», а й обов'язок у «динамічній» – процес примусового здійснення цього обов'язку шляхом реалізації санкції правової норми.

Слід підтримати вчених, які вважають, що обов'язок, який обумовлює настання юридичної відповідальності, має низку характерних відмінностей, а саме: 1) юридична відповідальність є новим, додатковим обов'язком правопорушника; 2) юридична відповідальність виконує роль гаранта юридичного обов'язку, який існував до правопорушення, оскільки за невиконання цього обов'язку передбачається можливість настання юридичної відповідальності; 3) юридична відповідальність як новий, додатковий обов'язок щодо відшкодування завданої шкоди та зазнання справедливої відплати як покарання за правопорушення здійснюється примусово під час невиконання первинного юридичного обов'язку [7, с. 44–45].

Досить часто під час характеристики юридичної відповідальності вчені стверджують, що вона полягає в реалізації санкції. На думку прихильників цієї точки зору, юридична відповідальність обумовлюється санкцією правової норми. Тому юридичну відповідальність розглядають у нерозривному зв'язку із санкцією правової норми та визначають її як реалізацію такої санкції. Тобто юридична відповідальність полягає в застосуванні відповідної санкції правової норми.

Такий підхід знайшов підтримку також у теорії кримінального процесу. Зокрема, Л.Д. Удалова та О.Ю. Хабло стверджують: «Кримінально-процесуальна відповідальність – відповідальність суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, яка проявляється в застосуванні кримінально-процесуальних санкцій за свідоме порушення вимог кримінально-процесуального законодавства та спирається на державний примус» [15, с. 97].

Наведені думки заслуговують на увагу. Однак слід врахувати також позиції вчених, які відмічають, що санкція й відповідальність – поняття близькі, проте не будь-яка санк-

ція є юридичною відповідальністю, і не завжди юридична відповідальність зводиться до реалізації санкції [11, с. 175]. У теорії права побутують також розуміння, що санкції можуть бути як штрафними, так і відновлювальними чи позитивними (стимулюючими). Окрім того, як відмічають Р.Л. Хачатуров і Д.А. Ліпінський, з точки зору логічної структури норми права заходи відповідальності виражаються (закріплюються) у санкціях, проте вони не можуть отожднюватися із самою відповідальністю, оскільки наявність останньої не залежить від застосування чи незастосування яких-небудь санкцій [11, с. 176]. Поняття відповідальності за своїм обсягом є ширшим за поняття «застосування санкцій», адже включає такі проблеми, як кваліфікація правопорушення, гарантії досягнення істини в справі, застосування запобіжних заходів, права особи, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення, підстави звільнення від відповідальності, безпосередня реалізація санкцій [16, с. 102–103].

Юридична відповідальність на загальнотеоретичному рівні розглядається також як правовідносини. Зокрема, А.О. Осауленко переконув: «Ретроспективна юридична відповідальність у публічному праві – це взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (чи особою, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення) і державними органами» [17, с. 6]. Тобто це правовідносини, які обумовлюються вчиненням особою певного правопорушення та виникають і розвиваються з приводу притягнення особи до відповідальності. У юридичній літературі такі правовідносини ще отримали назву «правовідносини відповідальності», або «каральні правовідносини».

Для кримінального провадження твердження про те, що юридична відповідальність – це правовідносини, є актуальним, адже кримінальна процесуальна діяльність може здійснюватися лише у формі правовідносин. Тому вважаємо, що характеристика кримінальної процесуальної відповідальності за допомогою терміна «правовідносини» не розкриває суті та не відображає основні ознаки цього правового феномена.

Висновки. Кримінальна процесуальна відповідальність, як і юридична відповідальність, є складною й багатогранною. Розкриваючи сутність цього правового феномена, учені досить часто акцентують увагу на окремих сторонах відповідальності, що не дозволяє охарактеризувати її повною мірою. А тому під час характеристики кримінальної процесуальної відповідальності слід враховувати обов'язок суб'єкта кримінального провадження щодо здійснення певних дій чи утримання від їх здійснення, обов'язок уповноваженої особи застосувати визначені санкцією кримінального процесуального закону заходи примусового характеру, що полягають у додаткових обтяженнях (майнового, особистого чи організаційного характеру), а також правовідносини, які виникають у зв'язку із застосуванням цих заходів процесуального примусу.

Список використаної літератури:

1. Овчаренко О.М. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження : [монографія] / О.М. Овчаренко. – Х. : Право, 2014. – 576 с.
2. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права (предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования) : [учеб. пособие] / В.Г. Смирнов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. – 188 с.
3. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П.Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44–53.

4. Малейн Н.С. Юридическая ответственность и справедливость / Н.С. Малейн. – М. : Манускрипт, 1992. – 204 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 7 : Поїхати – Приробляти. – 1976. – 723 с.
6. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 137 с.
7. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : НОРМА, 2009. – 432 с.
8. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юридическая литература, 1971. – 240 с.
9. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / С.Н. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1976. – 216 с.
10. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность / И.Л. Петрухин // Известия вузов. Серия «Правоведение». – 1984. – № 3. – С. 61–68.
11. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности : [монография] / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
13. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькин. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – 143 с.
14. Мотовиловкер Я.О. Уголовно-процессуальная ответственность обвиняемого и уголовно-материальная ответственность виновного / Я.О. Мотовиловкер // Правоведение. – 1977. – № 1. – С. 59–65.
15. Удалова Л.Д. Зловживання у сфері кримінального процесу : [монографія] / Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло. – К. : Дакор, 2010. – 176 с.
16. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву / О.Э. Лейст. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 240 с.
17. Осауленко А.О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.Ю. Осауленко. – К., 2007. – 18 с.

